

Αντώνης Λιάκος

Μερικές ιδέες για να σκεφτούμε διαφορετικά την κρίση

1

Ιστορίες για γουρουνάκια

Μια φορά και ένα καιρό ήταν τρία γουρουνάκια. Για την ακρίβεια τα έλεγαν PIGS και δεν ήταν μόνο τρία. Υποτίθεται ότι ήταν τέσσερα, όσα και τα γράμματα του αρκτικόλεξου, αλλά στην πραγματικότητα ήταν περισσότερα. Τα γουρουνάκια πάντα τα κυνηγάει ένας κακός λύκος, και στην συγκεκριμένη περίπτωση έλεγαν ότι ήταν λύκαινα και τα εχθρευόταν για τα χρέη τους. Λύκαινα από τα μέρη της Πομερανίας. Το παραμύθι είναι γνωστό, αλλά μεγαλύτερο ενδιαφέρον είχαν οι ιστορίες που διηγούνταν τα γουρουνάκια. Κάθε γουρουνάκι έλεγε και μια διαφορετική ιστορία για τους λόγους που έπεσε στην ανάγκη του λύκου. Το ένα έλεγε ότι είχε κάνει ακριβώς ό,τι του είχαν ζητήσει για να γίνει καλό γουρουνάκι, αλλά φαίνεται πώς δεν τα είχε κάνει όλα στην εντέλεια, κι έτσι δεν γλύτωσε το σπίτι του. Το άλλο έλεγε ότι έφταιγε η απληστία των τραπεζών, τα στεγαστικά δάνεια και τα καταναλωτικά χρέη που συσσώρευαν τα άλλα άφρονα γουρουνάκια της πατρίδας του. Ένα τρίτο κατηγορούσε το δημόσιο, το υπερτροφικό κράτος και τα ελλείμματα που είχε δημιουργήσει. Όλα συμφωνούσαν σε ένα πράγμα. Ότι οι ιστορίες τους, δηλαδή οι λόγοι που τα οδήγησαν στην τωρινή τους κατάσταση, ήταν εντελώς, μα εντελώς διαφορετικές. Καμία σχέση η μία περίπτωση με την άλλη. Το καθένα είχε διαπράξει εντελώς διαφορετικές αμαρτίες, για τις οποίες θα άξιζε να τιμωρηθεί. Μάταιο, εντελώς μάταιο, να κοιτάει το ένα γουρουνάκι τι συνέβη και γκρεμίστηκε το σπίτι του άλλου. «Να κοιτάει ο καθένας την καμπούρα του», έλεγαν και επαναλάμβαναν σοβαροί άνθρωποι της επιστήμης, που μιλούσαν για την κρίση υπεύθυνα.

«Η κρίση στην Ελλάδα είναι “made in Greece” και διαφέρει ριζικά από τις κρίσεις στις άλλες χώρες, καθώς η κρίση στις λοιπές χώρες είναι κυρίως ή αποκλειστικά κρίση δημοσιονομική ή οικονομική, ενώ στην Ελλάδα είναι φαινόμενο πολύ πιο ευρύτερο, περίπλοκο, πολυδιάστατο.(...) Ευρώπη και Ελλάδα βρίσκονται σε κρίση. Αλλά η κρίση στην Ελλάδα είναι σαφώς διαφορετική. Είναι διαφορετική δηλαδή από την κρίση που αντιμετωπίζουν οι άλλες περιφερειακές χώρες-μέλη της Ευρωζώνης (Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ισπανία).»¹

Κάθε γουρουνάκι λοιπόν θα κρεμόταν στο τσιγκέλι από το ποδαράκι του.

Αλλά και ο λύκος έλεγε την δική του εκδοχή της ιστορίας. Τα γουρουνάκια του Νότου, και κυρίως εκείνα που κατάγονταν από ένδοξους κάπρους, έπρεπε να τιμωρηθούν παραδειγματικά γιατί συνέχιζαν να διάγουν *βίον τριφυλόν*, ζούσαν ανήθικα, παραβιάζοντας τους κανόνες της ενάρετης ζωής. Η παραβίαση της ηθικής ως αιτία της οικονομικής χρεοκοπίας συγκροτούσε έναν ισχυρό κανονιστικό λόγο. Τα δημόσια ελλείμματα είναι αμαρτία, δηλώνουν έκλυτα ήθη, ειπώθηκε στην αγέλη όταν

¹ Π. Κ. Ιωακειμίδης, “Κρίση και ελληνικός εξαιρετισμός», *ARB* 15, Φεβρ. 2011

συναντήθηκε με τα γουρουνάκια για να συζητήσουν τη συγκρότηση μόνιμου μηχανισμού διάσωσης. Βέβαια τα γουρουνάκια θυμούνταν ότι όχι πολλά χρόνια πριν, όσοι κουνούν επιτιμητικά το δάκτυλο τώρα, διαφήμιζαν πιστωτικές κάρτες, δάνεια για διακοπές, καταναλωτικά δάνεια εν γένει, ευκολίες πληρωμών για κάθε τι. «Πάρε κόσμε τώρα και πλήρωνε αργότερα», έλεγαν τότε, όσοι τώρα ολοφύρονται ότι «φάγαμε το μέλλον των παιδιών μας». Πάντως τα γουρουνάκια είχαν πιστέψει ότι έπρεπε δικαίως να τιμωρηθούν. Είχαν εγκολπωθεί μάλιστα τόσο βαθειά αυτή την αντιπαράθεση ανάμεσα στην «υγιή» οικονομία και τις ανθυγιεινές πρακτικές, ώστε είχαν αγωνία μήπως «μολύνουν» και μεταδώσουν την ασθένειά τους και στην υπόλοιπη Ευρώπη. «Πώς η Ελλάδα δεν θα μεταδώσει την ασθένειά της;» αναρωτιούνταν σε συνέδρια οργανωμένα στην αλλοδαπή, αλλά με χρήματα από το κομπόδεμά τους.²

Όπως λοιπόν κάθε γουρουνάκι έχει την ξεχωριστή ιστορία του, έτσι και στην Ελλάδα αποκτήσαμε την δική μας, κατά-δική μας ιστορία. Η μάλλον δυο ιστορίες με παραλλαγές για δεξιοτέχνες και ατζαμήδες. Στη μία ιστορία «φταίνει» οι ξένοι που επιβουλεύονται, όπως πάντα, την Ελλάδα, και οι “ξεφτιλισμένοι” πολιτικοί που μας «έκλεψαν». Αποσπασματικό αφήγημα, θολό και θυμωμένο. Στην άλλη ιστορία, την παγκαλική, «τα φάγαμε όλοι μαζί». Στην παραλλαγή της για βιρτουόζους, αυτή η ιστορία αποδίδει την κρίση στην κουλτούρα της μεταπολίτευσης και στον πολιτισμικό-πολιτικό δυϊσμό που κατατρύχει τη χώρα από την ίδρυση του κράτους, καθώς και σε χρόνιες ελληνικές δομικές αδυναμίες. Κι αυτή η ιστορία, όχι λιγότερο από την άλλη, απευθύνεται στο θυμικό και κυρίως καλλιεργεί μια μαζική αυτό-ενοχοποίηση. Βρίσκει μάλιστα μεγαλύτερο έρεισμα στις οργισμένες μεσαίες τάξεις και στους διανοούμενους που πάντοτε φαντάζονται για τον εαυτό τους μιαν άλλη μοίρα, καλύτερη από αυτή που τους έλαχε σ’ αυτή την ελεεινή χώρα. Και οι δυο ιστορίες εσωτερικεύουν το «στίγμα» της οικονομικής αποτυχίας: Αναζητώντας αποδιοπομπαίους τράγους σε διεθνείς συνωμοσίες, το πρώτο· με την αυτομαστίγωση, το δεύτερο.

2

Η κρίση παράγει την περιγραφή της

Ας εξετάσουμε το αφήγημα που εσωτερικεύει την ενοχή, και το οποίο είναι το ηγεμονικό στην Ελλάδα. Τι υποστηρίζει; Εκτεταμένο και σπάταλο κράτος, χαμηλή παραγωγικότητα, τεράστια φοροδιαφυγή, μαύρη οικονομία, συντηριακά στεγανά, χαριστικές ρυθμίσεις, γραφειοκρατία, διαφθορά, αποτελούν όλες εκείνες τις αιτίες των οποίων η συσσώρευση θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην κρίση γιατί η χώρα ζούσε πάνω από τις δυνατότητές της, και ξόδευε περισσότερα από τα διαθέσιμα εισοδήματά της. Εκείνο το οποίο θεωρείται ότι βρίσκεται στις αιτίες της δημιουργίας ελλειμμάτων, είναι ο τρόπος με τον οποίο συγκροτήθηκε το πολιτικό σύστημα μετά την μεταπολίτευση: πελατειακότητα και λαϊκισμός. Για τους αισιόδοξους, η οικονομική κρίση θεωρήθηκε ως αρχή μιας Νέας Μεταπολίτευσης. Δεν είναι λίγοι μάλιστα όσοι υπερασπίζονται ότι αν δεν μας είχε επιβληθεί από το ΔΝΤ και το μηχανισμό στήριξης της ΕΕ η πολιτική του Μνημονίου, θα έπρεπε να την εφαρμόσουμε μόνοι μας. Μερικοί μάλιστα προεκτείνουν αναδρομικά αυτή τη σωστική χειρονομία, επιστρέφοντας σε ένα μοντέλο ελληνικής εξέλιξης το οποίο νομίζαμε ότι στις ιστορικο-κοινωνικές τουλάχιστον αναλύσεις είχε εγκαταλειφθεί

² «What is Greece’s new responsibility in the Euro zone and *can contagion be avoided?*», Φράση από το σκεπτικό συνεδρίου που θα διεξαχθεί στην Οξφόρδη τον Μάιο.

από καιρό. Σύμφωνα με το ερμηνευτικό αυτό σχήμα, Ελλάδα και Ευρώπη ανήκουν σε ένα δίπολο όπου η πρώτη εκφράζει τις αδράνειες, η δεύτερη τον δυναμισμό. Κάθε φορά που η Ελλάδα καταφέρει κάτι, αυτό οφείλεται στην πίεση της Ευρώπης. Κάθε φορά που εκτροχιάζεται, πάλι προσκρούει στις μπάρες της Ευρώπης και ξαναμπάνει επομένως στην σωστή ρότα. Αυτό το διπολικό σχήμα περιγράφει και το εσωτερικό της χώρας. Υπάρχουν δυο πολιτικές κουλτούρες, η underdog και η εξορθολογιστική, δυο εθνικισμοί, ο εσωστρεφής και ο εξωστρεφής, δυο πολιτισμικές τάσεις, η μία που κοιτάζει ανατολικά και η άλλη δυτικά.

Εδώ μια παρένθεση: Από την εποχή της εισόδου στη ζώνη του Ευρώ και έως τους Ολυμπιακούς, το επικρατούν ερμηνευτικό σχήμα της ελληνικής ιστορίας ήταν ακριβώς αντίθετο από το σημερινό: Το ζήτημα τότε ήταν πώς τα κατάφερε η Ελλάδα να πηδήξει στο τελευταίο βαγόνι, του τελευταίου τραίνου την τελευταία στιγμή. Πώς κατάφερε και από μια χώρα της βαλκανικής περιφέρειας ξεχώρισε και μπήκε στον εσωτερικό πυρήνα της Ευρώπης, στο club των ισχυρών. Αυτά λέγονταν και γράφονταν, στα ίδια έντυπα, σε μεγάλο βαθμό από τους ίδιους ανθρώπους πριν δέκα χρόνια. Τώρα φαίνεται ότι το βαγόνι αποκόπηκε από την ατμομηχανή. Είναι πάντως ενδιαφέρονσα η αιώρηση του λόγου των Ελλήνων διανοουμένων ανάμεσα σε δυο εκδοχές της ελληνικής ιστορίας, μια αισιόδοξη και μια απαισιόδοξη.

Η κριτική για την παθολογία της ελληνικής κοινωνίας φαίνεται πειστική, κρίνοντας από την καθημερινή εμπειρία. Πράγματι κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει τα φαινόμενα διαφθοράς, αλλά και ένα ολόκληρο πλέγμα απομύζησης πόρων από ομάδες με ειδικές προσβάσεις στους μηχανισμούς της πολιτικής εξουσίας. Ωστόσο, αξίζει να μας βάλει σε σκέψεις μια αποσιώπηση για τις αιτίες της αιμορραγίας των πόρων που γονάτισαν τη χώρα: Οι αμυντικές δαπάνες. Οι κατά κεφαλήν εξοπλιστικές δαπάνες στην Ελλάδα και το ποσοστό τους επί του ΑΕΠ είναι από τα υψηλότερα στην Ευρώπη. Την περίοδο 2005-2009 η Ελλάδα ήταν ο πέμπτος μεγαλύτερος εισαγωγέας όπλων στον κόσμο! Η Ελλάδα έχει τον πέμπτο σε μέγεθος στόλο πολεμικών αεροπλάνων Μιράζ στον πλανήτη, και έναν από τους μεγαλύτερους στόλους F16 στην Ευρώπη. Παρά τη βύθιση της χώρας στην κρίση, το 2009 ο αμυντικός προϋπολογισμός της Ελλάδας ανέβηκε κατά 6.9% σε σχέση με τον προηγούμενο χρόνο και έφτασε από τα 5.81 δις € στα 6.24 δις. Ενώ το 2010 υπήρξαν πολλές περικοπές στις συντάξεις, στους μισθούς, στην υγεία και στην εκπαίδευση, δεν υπήρξαν περικοπές στις αμυντικές δαπάνες μετά το δάνειο των 110 δις. Την ίδια χρονιά μόνο έξι από τις 26 ευρωπαϊκές χώρες έπιασαν τους στόχους που είχε βάλει το NATO, να μην μειωθούν οι εξοπλισμοί σε ποσοστό μεγαλύτερο του 2%. Ανάμεσά τους βέβαια η βαριά χρεωμένη Ελλάδα. Το 2009, η Ελλάδα ήταν ο δεύτερος μεγαλύτερος πελάτης της Γερμανίας σε όπλα, ακολουθώντας την Τουρκία στην πρώτη θέση, και ο τρίτος σημαντικότερος πελάτης της Γαλλίας.³ Συνήθως οι αποσιωπήσεις λένε περισσότερα από όσα θέλουν να κρύψουν. Η αποσιώπηση των στρατιωτικών δαπανών μας εξηγεί πολύ καλύτερα από οποιαδήποτε ανάλυση λόγου, την προθετικότητα της κριτικής που ασκείται στις παθογένειες της ελληνικής

---

³ Yiannis Kokkinakis, «Grasping for the thread: Greece and the ongoing global crisis», Logos, 10,1 (2011) <http://www.logosjournal.com/> (21.01.11)

κοινωνίας που οδήγησαν στην κρίση. Μας εξηγεί το μη προφανές ‘γιατί’ αυτής της κριτικής.

Ας συζητήσουμε όμως κάπως συστηματικότερα το φαινόμενο «παθογένειες της ελληνικής κοινωνίας». Στην ιστοριογραφία, η κυρίαρχη τάση, εδώ και δυο δεκαετίες, είναι η συγκριτική ιστορία. Οι ιστορικοί έχουν αναπτύξει διάφορες μεθόδους και θεωρίες σύγκρισης, των οποίων κοινό υπόβαθρο είναι πως οι εξηγήσεις για τα φαινόμενα τα οποία μελετούμε πρέπει να είναι *αναγώγιμες*. Θεωρώντας δηλαδή ότι οι κοινωνίες δεν αναπτύσσονται σε απομόνωση, αναζητούν τις εξηγήσεις τους σε συγκρίσιμες πλευρές οι οποίες δεν είναι απλώς παράλληλες, αλλά μερικές φορές διαπλέκονται η μια με την άλλη. Αναζητούν τις μεταφορές, οι οποίες μπορεί να είναι ιδέες, τεχνολογίες, θεσμοί, πολιτισμικά στοιχεία, και οι οποίες συγκροτούν φαινόμενα δια-εθνικά. Χρησιμοποιούν τον όρο *transnational* (δια-εθνικός) που αναφέρεται σε φαινόμενα τα οποία διαπερνούν, κατά κάποιο τρόπο, οριζόντια τις κοινωνίες. Από την άποψη αυτή τα διάφορα εξηγητικά σχήματα που επικαλούνται παθογένειες, ιδιοπροσωπείες και ιδιαιτερότητες, δεν μας εξηγούν τίποτε, γιατί όλες οι κοινωνίες και παθογένειες έχουν και ιδιαιτερότητες. Παρόμοιες εξηγήσεις όχι πια μέσα, ούτε καν έξω από τις αίθουσες των ιστορικών σεμιναρίων δεν ακούγονται πια. Πώς έχει παραδοθεί ο δημόσιος λόγος σ’ αυτές;

Αλήθεια, μπορεί κανείς σήμερα να εξηγήσει το φαινόμενο Μπερλουσκόνι στην Ιταλία με την θεωρία του ανολοκλήρωτου εκσυγχρονισμού με την οποία ερμηνεύτηκε η περίοδος από το *Risorgimento* έως τον Μουσσολίνι με γκραμιστανούς όρους; Μπορεί να χρησιμοποιήσει την θεωρία του *Sonderweg* για τη γερμανική ιστορία, από την Μέρκελ, έως πίσω στον Μπίσμαρκ; Είναι δυνατόν να ερμηνεύονται στην σύγχρονη Ελλάδα φαινόμενα όπως η φοροδιαφυγή, με την αμφισβήτηση της νομιμότητας από τους Κλεφταρματολούς και τον Μακρυγιάννη; Το σκάνδαλο Siemens οφείλεται στο πεσκέσι και στην κουμπαριά της προνεωτερικής Ελλάδας; Η διχοτόμηση της ιστορίας της ελληνικής πολιτικής σε εκσυγχρονιστικές και αντι-εκσυγχρονιστικές γενεαλογίες, όπου από τη μια παρατάσσονται Καποδίστριας, Τρικούπης, Βενιζέλος, Καραμανλής (θείος) και Σημίτης, και από την άλλη, υποθέτω, όλοι οι υπόλοιποι, από τον Θεόδωρο Δηληγιάννη έως τον Ανδρέα Παπανδρέου και τον Κώστα Καραμανλή-ανηψιό, μπορεί να μας προσφέρει πειστικές εξηγήσεις για την πορεία στην κρίση; Μετά τη δημοσίευση του *Λεξικού της Δεκαετίας του '80* (με την επιμ. των Παναγιωτόπουλου-Βαμβακά), είναι δυνατόν να επαναλαμβάνονται ακόμη οι θεωρίες για το λαϊκισμό που ακούγονταν πριν από 30 χρόνια; Στις ιστορικές μελέτες, παρόμοια διχοτομικά σχήματα έχουν υποστεί κριτική και έχουν εγκαταλειφθεί, από κοινού με σχήματα τύπου «κέντρο-πρότυπο versus περιφέρεια-κεκέκτυπο». Βέβαια, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι παρά τον διανοητικό κόρο που μας δημιουργούν τα σχήματα αυτά, έχουν συνυφανθεί στενά με τον τρόπο που σκεπτόμαστε, έχουν γίνει κάτι σαν το δέρμα της σκέψης μας. Εκφράζουν ένα βαθύ αυτό-οριενταλισμό, έναν διχασμό δηλαδή του υποκειμένου που αναπαράγει στο εσωτερικό του διακρίσεις, των οποίων είναι ήδη θύμα.

«Αν η Ελλάδα δεν προσέξει, κινδυνεύει να επιστρέψει στα Βαλκάνια», έγραφε ο Λ. Τσούκαλης (*Καθημ.* 23.1.2011). Η φράση θυμίζει τη φράση με την οποία ο Βούλγαρος πρωθυπουργός Ζελιου Ζέλεφ προσφώνησε τον Μιτεράν: «Κάντε μας γρήγορα Ευρωπαίους για να μην βαλκανιοποιηθείτε» (*Le Monde*, 26.11.1994). Προφανώς η μεγάλη συζήτηση για τον Οριενταλισμό, τις μετα-αποικιακές σπουδές, καθώς και τα Βαλκάνια ως αντικείμενο οριενταλιστικής προσέγγισης, εδώ και δυο δεκαετίες, δεν προβλημάτισε την εφαρμοσμένη πολιτική

επιστήμη στην Ελλάδα.⁴ Ο αυτό-οριενταλιστικός λόγος ενδημεί σ' αυτήν ως συστατικό μέρος του σκεπτικού της. Είναι γεγονός βέβαια ότι ο δυτικοκεντρικός κανονιστικός λόγος, παρά την κριτική που υπέστη, επέστρεψε επί των πτερύγων της νέας οικονομικής διευθέτησης και των διεθνών οργανισμών που ανέλαβαν να την επιβάλλουν, από τη δεκαετία του '90, και όχι μόνο στην Αφρική, την Ασία και τη Λ. Αμερική, αλλά και στην ίδια τη Δύση, όπου η έννοια του «εκσυγχρονισμού» απέκτησε το νόημα των μεταρρυθμίσεων που απαιτούσε η συνθήκη της παγκοσμιοποίησης.⁵

Επομένως η επιβίωση παρόμοιων εξηγητικών σχημάτων σήμερα, ιδιαίτερα σε περιβάλλοντα πολιτικών επιστημόνων δεν βασίζεται σε ανεπαρκή γνώση των προβληματισμών της ιστοριογραφίας. Οι εξηγήσεις αυτές διατυπώνονται σε ένα ρητορικό πλαίσιο, σε αντιπαράθεση με τις «μεταρρυθμίσεις». Φτάσαμε στην κρίση επειδή αυτές τις αρχαιότητες δεν τις αναίρεσαν οι μεταρρυθμίσεις. Δηλαδή φτάσαμε ως εδώ ακριβώς γιατί τέτοιου είδους αρχαιότητες χρειάζονται οι 'μεταρρυθμίσεις'. Συμπέρασμα: ο λόγος των μεταρρυθμίσεων, για να υπάρξει και να νομιμοποιηθεί, χρειάζεται να ονομάσει και να περιγράψει τέτοιου είδους αρχαιότητες.

Αλλά τι είναι οι μεταρρυθμίσεις; Οι ιστορικοί έχουν μια αρχή: Αρχή σοφίας η των ονομάτων επίσκεψις. Ας δούμε τις λέξεις που χρησιμοποιούμε. Κάθε φορά ο όρος μεταρρυθμίσεις αντλούσε διαφορετικό νόημα από το μοντέλο κοινωνίας στο οποίο αναφερόταν. Πες μου τι κοινωνία θέλεις για να καταλάβω που με πάνε οι μεταρρυθμίσεις που μου προτείνεις. Επομένως, τις μεταρρυθμίσεις δεν θα πρέπει να τις δούμε γενικά, ως διορθώσεις ή βελτιώσεις εν γένει, ως «διόρθωση των κακώς κειμένων», αλλά ως στοιχεία μιας ολοκληρωμένης πολιτικής πρότασης η οποία εμπεριέχει και ένα τρόπο να αντιλαμβάνεται κανείς την κοινωνία και την οικονομία, επομένως και τα κακώς κείμενα. Κάθε φορά πρέπει να 'από-φυσικοποιούμε' τους όρους και τις έννοιες, για να μπορούμε να καταλαβαίνουμε τι παίζει. Διαφορετικά θα έχουμε παγιδευτεί στις προθέσεις εκείνου που τις χρησιμοποιεί. Ακόμη και αν συμφωνούμε, πρέπει να καταλαβαίνουμε, προκειμένου να παραχωρήσουμε τη συγκατάθεσή μας. Θα δούμε παρακάτω τί μεταρρυθμίσεις και για ποιο λόγο. Εδώ όμως θα κλείσουμε αυτή την πρώτη ενότητα με το εξής ερώτημα: Μας επαρκούν για να καταλάβουμε το γιατί της κρίσης, οι εξηγήσεις που συγκεντρώνουν επιλεκτικά την προσοχή τους στην ελληνική κοινωνία, ή, αντίστροφα, η περιγραφή της κρίσης είναι μέρος της κρίσης;

3

Οι ενέσεις κορτιζόνης

Αν κοιτάξουμε σήμερα το χάρτη της κρίσης στην Ευρώπη, βλέπουμε ότι το μεγαλύτερο βάρος της πέφτει σε μια ζώνη που περιλαμβάνει Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα (εντός ευρωζώνης) και Ρουμανία, Ουγγαρία, Λετονία (εκτός). Δεν είναι πολλές από τις υπόλοιπες χώρες, εκείνες που βρίσκονται εκτός του κύκλου της κρίσης, παίρνοντας οδυνηρά μέτρα λιτότητας. Πρόκειται για μια γεωγραφική περιφέρεια, με χώρες που είχαν πρόσφατα πολύ διαφορετική μεταξύ τους ιστορία και

---

⁴ Μαρία Τοντόροβα, *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2000· Milica Bakic-Hayden, "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia", *Slavic Review* 54, 4 (1995) 917-931

⁵ Achille Mbembe, *On the Postcolony*, Berkeley, University of California Press, 2001

οικονομική πολιτική. Κοινό είναι το εξωτερικό χρέος, αλλά οι αιτίες δημιουργίας του ποικίλουν. Σε μερικές περιπτώσεις προέρχεται από δημόσιες δαπάνες, σε άλλες από χρέη στον ιδιωτικό τομέα.

Αλλά τόσο τα χρέη του δημοσίου όσο και του ιδιωτικού τομέα έχουν κάτι κοινό. Ανεξαρτήτως του τρόπου με τον οποίο δημιουργούνται, έχουν μια κοινή λειτουργία: είναι πόροι που αυξάνουν τη ζήτηση. Δεν εξετάζουμε εδώ την προέλευση τους. Χωρίς αυτούς η κίνηση της αγοράς θα ήταν μικρότερη. Επομένως οι πρόσθετοι αυτοί πόροι ενισχύουν και αυξάνουν τη ζήτηση, πέρα από τα όρια που θα επέτρεπε η λειτουργία της αγοράς, χωρίς αυτούς. Είτε το κράτος δανείζεται από το εξωτερικό για να πληρώσει περισσότερους υπαλλήλους και με μεγαλύτερους μισθούς από τον ιδιωτικό τομέα, είτε οι τράπεζες δανείζονται και δίνουν με περισσή ευκολία πιστώσεις και δάνεια στους ιδιώτες, είτε άμεσα είτε μέσω του πλαστικού χρήματος ή τη χρήση παραγώγων, το κοινό αποτέλεσμα είναι ένα: ενέσεις ενίσχυσης της ζήτησης στην αγορά για καινούργια σπίτια, αυτοκίνητα, υπηρεσίες, καταναλωτικά προϊόντα. Υπάρχει βεβαίως διαφορά ανάμεσα στην κατευθυνόμενη κρατική χρηματοδότηση της οικονομίας και στην ανεξέλεγκτη ιδιωτική. Κάθε μια έχει τα προβλήματά της, κάθε μια λειτουργεί ως το αντίδοτο στην κρίση που δημιουργεί η άλλη, αλλά και για αυτό το λόγο, επειδή λειτουργούν συμπληρωματικώς ανταγωνιστικά, και οι δυο αποτελούν εν δυνάμει αιτίες κρίσης. Αλλά αν η ενίσχυση της ζήτησης θεωρείται μια τυπικά κεϋνσιανή πολιτική, τότε αυτή η πολιτική, με ή χωρίς κρατικό σχεδιασμό, με ή χωρίς αναφορές στον Κέϋνς, με ή χωρίς κράτος πρόνοιας, είναι πολύ ευρύτερη, και λειτουργεί όπως η κορτιζόνη στον οργανισμό. Δεν ήταν κορτιζόνη για την αμερικανική οικονομία η επινόηση των χρηματοπιστωτικών παραγώγων, που είχαν σαν αποτέλεσμα την κατάρρευση της Lehman Brothers το 2008; Αλλά και οι ασιατικές οικονομίες που δείχνουν πολύ μεγαλύτερο δυναμισμό, δεν έχουν λιγότερη κορτιζόνη στο αίμα τους. Στην Κίνα, επειδή ακριβώς το χρηματοπιστωτικό σύστημα έχει ντοπάρει στο έπακρο τις επιχειρήσεις, η ισορροπία του συστήματος οφείλεται στη συνεχή μεγέθυνση της οικονομίας. Ενδεχόμενη επιβράδυνση θα προκαλούσε κατάρρευση και ένα επιστημονικής φαντασίας ντόμινο στην παγκόσμια οικονομία, με ασύλληπτες επιπτώσεις.

Αν δούμε τώρα ιστορικά αυτή την πολιτική ενίσχυσης της ζήτησης, θα διαπιστώσουμε ότι οι ενέσεις κορτιζόνης άρχισαν μετά την κρίση του 1929-32 και κυρίως με τις ανάγκες που δημιούργησε ο πόλεμος. Οι εξοπλισμοί ήταν μια πρώτη γερή-γερή δόση. Οι ενέσεις συνεχίστηκαν και μετά τη λήξη του μεγάλου πολέμου με την πολιτική της ανοικοδόμησης των κατεστραμμένων από τον πόλεμο χωρών, καθώς και από τους διαδοχικούς εξοπλισμούς της εποχής του ψυχρού πολέμου, με την Κορέα, το Βιετνάμ, τους πολέμους εναντίον της τρομοκρατίας. Αλλά η κύρια ώθηση δόθηκε με την ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα και με φθίνοντα επιτόκια. Η μαζική καθιέρωση των πιστωτικών καρτών και του πλαστικού χρήματος προκάλεσε μια έκρηξη καταναλωτισμού, συσσωρεύοντας δανειακές υποχρεώσεις σε νοικοκυριά, τράπεζες, δημόσιους και ιδιωτικούς οργανισμούς. Η ηλεκτρονική τεχνολογία και η επανάσταση στις επικοινωνίες, με τις ανάγκες που δημιούργησε τόσο στον ιδιωτικό τομέα και στα νοικοκυριά, όσο και στον δημόσιο τομέα, υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες μηχανές ενίσχυσης ζήτησης. Κάθε κράτος, αλλά και η ΕΕ ξόδεψαν αμύθητα ποσά για την αγορά ηλεκτρονικού εξοπλισμού και την είσοδο των κοινωνιών στο τεχνο-επιστημονικό περιβάλλον της πληροφορίας και του αυτοματισμού. Μπορούμε να συμπεράνουμε επομένως ότι οι μηχανές της αγοράς, σε όλο αυτό το διάστημα, δεν δούλεψαν χωρίς εξωτερική τροφοδότηση. Τροφοδότηση που έπαιρνε τη μια ή την άλλη μορφή. Τα ελλείμματα και τα χρέη, ανεξαρτήτως της

μορφής που είχαν, λειτούργησαν ενισχύοντας την αγορά. Σε αυτή την ιστορία του ενισχυτικού μοτέρ της ζήτησης, το κράτος είχε ρόλο κλειδί. Καθάριζε κάθε τόσο το μοτέρ (εξυγίανση και αποπληθωρισμός) και εξασφάλιζε σταθερά τη λειτουργία του.

Κοιτάζοντας ως ιστορικοί στη μεγάλη περίοδο, εκείνο που βλέπουμε είναι ότι ο αποφασιστικά ενισχυτικός ρόλος του κράτους ως προς την οικονομία δεν περιορίστηκε μόνο στην μεταπολεμική περίοδο. Στην περίοδο αυτή πήρε έκφραση με τον κενσιανισμό που σήμαινε επιδίωξη πλήρους απασχόλησης και κράτος πρόνοιας. Αλλά οι μακροϊστορικές αναλύσεις (που αφορούν κυρίως την οικονομική ιστορία σε παγκόσμια κλίμακα) δείχνουν ότι η οικονομία ποτέ δεν υπήρξε ένα αυτοτελές σύστημα της αγοράς όπως την περιγράφουν τα εγχειρίδια νεοκλασικής οικονομίας. Οι εξω-οικονομικοί παράγοντες, από την πειρατεία έως την λαφυραγωγή κατακτημένων περιοχών, είχαν πάντοτε τον ενεργό ρόλο ενός εξωτερικού μοτέρ, στη λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Πρόκειται για δομικό στοιχείο του καπιταλισμού. Αλλά όπως γνωρίζουμε, οι ενέσεις κορτιζόνης καταστρέφουν τα νεφρά.

4

Γιατί χρωστάμε;

Ας δούμε ιστορικά τώρα μιαν άλλη παράμετρο, που σχετίζεται με τα δημοσιονομικά ελλείμματα. Η καμπύλη των δημοσιονομικών ελλειμμάτων παρουσιάζεται μακροχρονίως ανοδική. Το δημοσιονομικό έλλειμμα δεν αυξάνονται μόνο από τις σπατάλες ή τις παροχές, αλλά από τα συνολικά έξοδα λειτουργίας και διατήρησης των κοινωνιών. Δυο παραδείγματα: Ας σκεφτούμε πόσο κόστιζε πριν 40 χρόνια και πόσο κοστίζει σήμερα, από την άποψη της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης κάθε πρόσθετο έτος στη ζωή ενός συνταξιούχου, πόσο επιμηκύνθηκε ο χρόνος ζωής πάνω από τα 80, όταν οι άνθρωποι εξαρτώνται από ιατρικές παρακολουθήσεις και θεραπείες υψηλού κόστους, και επίσης πόσο αυξήθηκε ο αριθμός των συνταξιούχων τόσο σε απόλυτο μέγεθος όσο και σε ποσοστό επί του πληθυσμού, και κυρίως επί του πληθυσμού που βρίσκεται στην εργάσιμο περίοδο της ζωής του. Ας συγκρίνουμε, επίσης, το κόστος, 40 χρόνια πριν και σήμερα, της αποκομιδής ενός κιλού σκουπιδιών με όλες τις αναγκαίες προδιαγραφές που προστέθηκαν στο μεταξύ διάστημα για να προστατέψουν τη δημόσια υγιεινή και το περιβάλλον· ας υπολογίσουμε ότι αυξήθηκε κατ' άτομο η παραγωγή απορριμμάτων και ότι όλα αυτά πολλαπλασιάζονται με την πληθυσμιακή μεγέθυνση. Ας σκεφτούμε την ανάπτυξη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης από τη δεκαετία του 60 έως τώρα. Στη δεκαετία του 60 ακόμη και στο λύκειο έμπαινε κανείς με εξετάσεις και υπήρχαν πολλά παιδιά που εξέρχονταν από τη διαδικασία εκπαίδευσης και έμπαιναν στη δουλειά μετά το δημοτικό. Το Πανεπιστήμιο ήταν για τους λίγους και στοίχιζε πολύ. Μετά την υιοθέτηση της δωρεάν παιδείας – πόσοι από μας θα σπουδάσαμε χωρίς αυτήν; - και κυρίως μετά τη μαζικοποίηση της εκπαίδευσης, οι εκπαιδευτικές δαπάνες εκτινάχτηκαν προς τα πάνω. Τι στοίχιζε πριν από το '80 μια αίθουσα διδασκαλίας (θρανία και μαυροπίνακας) και τι στοίχιζει τώρα που είναι ηλεκτρονικά εξοπλισμένη;

Όλα αυτά τα έξοδα, για την υγεία, την παιδεία, την καθαριότητα, και για πολλά άλλα που αφορούν τα κοινά έξοδα αναπαραγωγής των ανθρώπινων συλλογικοτήτων, ήταν καρπός εκδημοκρατισμού της κοινωνίας. Είναι το κόστος που συνόδευσε την αναβάθμιση της κατάστασης του πληθυσμού, την αναδιανομή στους πολλούς των αγαθών των λίγων, την ευρωπαϊκή αναβάθμιση της χώρας που στη δεκαετία του '50 είχε ακόμη τριτοκοσμικά χαρακτηριστικά. Ας ρωτήσουμε τώρα: Διαπιστώνουμε μια ανάλογη αύξηση της φορολογίας; Παρατηρώντας αυτές τις δύο καμπύλες, των δημόσιων δαπανών και των δημόσιων εσόδων, στις περισσότερες χώρες- εκείνο που διαπιστώνει ακόμη και ο αδαέστερος περί τα οικονομικά

αναγνώστης είναι μια συνεχώς διευρυνόμενη απόκλιση. Μεγαλύτερες και ανελαστικότερες οι δαπάνες, μικρότερα και ελαστικότερα τα έσοδα. Βεβαίως αυξήθηκε η παραγωγικότητα, επομένως ο όγκος της φορολογητέας ύλης. Αλλά η απόκλιση υπήρξε προοδευτικά διευρυνόμενη. Στην προηγούμενη της κρίσης περίοδο, από τις αρχές της δεκαετίας του '90, τα κέρδη των επιχειρήσεων και οι αμοιβές των ανώτατων στελεχών είχαν αυξηθεί σε αστρονομικά επίπεδα. Αν αυτά φορολογούνταν, όπως στις σκανδιναβικές χώρες, δεν θα υπήρχε αυτή η απόκλιση, ή θα ήταν μικρότερη. Όμως η απονομιμοποίηση της φορολογίας ως αντιμετώπισης των συλλογικών εξόδων αναπαραγωγής μιας κοινωνίας, η απαξίωση του κράτους ως ρυθμιστικού μηχανισμού, μαζί με τη δυνατότητα μεταφοράς των επενδύσεων από τη μια χώρα χαμηλού κόστους σε άλλες ακόμη χαμηλότερου κόστους, η μεταφορά εταιρειών στους φορολογικούς παραδείσους, οδήγησε στην πλήρη αδυναμία των κρατών να φορολογήσουν την οικονομική δραστηριότητα. Επομένως, το μέλλον προοιωνιζόταν και αποδείχτηκε ελλειμματικό. Και όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά στις περισσότερες χώρες του κόσμου. Η Ελλάδα βέβαια είχε και τους πρόσθετους λόγους που είπαμε για να είναι μια από τις πρώτες χώρες που λύγισαν, και δεν πρέπει να ελαχιστοποιούμε τα προβλήματα κακοδιαχείρισης και μεροληπτικής δαπάνης, ό,τι ονομάζουμε διαφθορά και σπατάλη. Αν όμως το ελληνικό πρόβλημα βρίσκεται στα πρωτοσέλιδα του διεθνούς τύπου είναι επειδή αποτυπώνει ένα υπαρκτό παγκόσμιο πρόβλημα. Χωρίς να χάνουμε από τα μάτια μας τον τρόπο με τον οποίο διατέθηκαν στην Ελλάδα οι δημόσιες δαπάνες, ας μην μας διαφεύγει ο διεθνής ορίζοντας και το χρονικό βάθος αυτής της διάστασης απόκλισης εσόδων- δαπανών. Η επιμονή αποκλειστικά σε ελληνικές παθολογίες, δεν δηλώνει μόνο νοητικές αδράνειες. Επισκιάζει το πρόβλημα σκόπιμα.

5

Για ποιες μεταρρυθμίσεις μιλάμε;

Αυτή η απόκλιση και η αυξανόμενη χρέωση του δημοσίου, οδήγησε σε μια εκτεταμένη, και εν πολλοίς σκανδαλοθηρική κριτική του Δημοσίου τομέα, σε μια αμφισβήτηση του λόγου ύπαρξής του, της λογικής και των αξιών που υπηρετούσε. Το βεμπεριανό μοντέλο δημόσιας διοίκησης αμφισβητήθηκε. Τη θέση του πήραν η public choice theory, η νεοκλασική οικονομική θεωρία που κυριάρχησε τόσο στις οικονομικές σχολές όσο και στην πολιτική επιστήμη, η κριτική που εκπορευόταν από τα think tanks της νέας, αγγλικής και αμερικανικής, Δεξιάς. Εν τέλει το νέο μοντέλο διακυβέρνησης συγκροτήθηκε σε μια ολοκληρωμένη πολιτική, η οποία ονομάστηκε New Public Management (NPM), ή χαϊδευτικά «μεταρρυθμίσεις». Τι είναι αυτές οι μεταρρυθμίσεις; Δεν είναι η βελτίωση των κακώς εχόντων, αλλά μια νέα φιλοσοφία. Μια φιλοσοφία αντίληψης και διεύθυνσης της κοινωνίας με βάση τη νεοκλασική οικονομική φιλοσοφία. Υιοθέτηση κριτηρίων της αγοράς και των συμπράξεων του δημόσιου και του ιδιωτικού, όπου το δημόσιο προσομοιάζει όλο και περισσότερο στις λειτουργίες του προς τους ιδιωτικούς οργανισμούς και υιοθετεί τις αρχές λειτουργίας τους. Η αλλαγή αυτή ήταν μια παραδειγματική αλλαγή (paradigmatic shift –κατά το θεωρητικό υπόδειγμα του T.H.Kuhn), με την έννοια ότι περιλάμβανε μια αλλαγή σε αξίες και κριτήρια, στον τρόπο να βλέπουμε τα πράγματα. Υιοθετήθηκε στη δεκαετία '80 από τις αγγλοσαξονικές χώρες, και προωθήθηκε από διεθνείς οργανισμούς (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα, ΟΟΣΑ), αρχικά στις χώρες της υποσαχάρειας Αφρικής, στη συνέχεια στη Ν.Α. Ασία. Το NPM ήταν μέρος του πακέτου των μεταρρυθμίσεων που προτάθηκε στις πρώην χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, και εν τέλει υιοθετήθηκε από την ΕΕ μετά το Μάστριχτ, ως στοιχείο προσαρμογής στο νέο περιβάλλον που δημιουργήσε η παγκοσμιοποιημένη οικονομία. Ας επισημάνουμε εδώ το ρόλο των οικονομικών κρίσεων σ' αυτή την παραδειγματική μετακίνηση από

το ένα μοντέλο πολιτικής στο άλλο. Λειτουργήσαν ως τα απαραίτητα 'παράθυρα ευκαιρίας', τόσο στην υπο-σαχάρα Αφρική όσο και στη και Ν.Α. Ασία, με την παρέμβαση του ΔΝΤ, της Παγκ. Τράπεζας και του ΟΟΣΑ. Στόχος η εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών, ελαχιστοποίηση του κράτους, ιδιωτικοποιήσεις για να μπορέσουν οι χώρες αυτές να δανείζονται από την αγορά. Επρόκειτο για μια αλλαγή της τέχνης του κυβερνάν, για μια νέα φιλοσοφία του κράτους και της πολιτικής. Νέο λεξιλόγιο, λ.χ. διακυβέρνηση, νέα αντίληψη της κοινωνικής συμβίωσης. Εγκαθιδρύθηκε μια νέα μορφή governmentality, μια σύνθετη μορφή που περιλαμβάνει όχι μόνο την ικανότητα της διακυβέρνησης, αλλά επίσης και την κατασκευή κυβερνήσιμων υποκειμενικοτήτων. Εσωτερικευση νέων αξιών ώστε να γίνουμε κυβερνήσιμοι, συμμετέχοντας στην διαδικασία της διακυβέρνησής μας. Όπως και στην εναλλαγή των επιστημονικών παραδειγμάτων το ζήτημα δεν είναι ποιο είναι πιο αληθινό από το άλλο, έτσι και στην αλλαγή του παραδείγματος διακυβέρνησης το ζήτημα δεν είναι ποιο είναι πιο σωστό, ή πιο καλό, ή πιο κατάλληλο από το άλλο.

Αυτές είναι οι περίφημες 'μεταρρυθμίσεις' τις οποίες και η Ελλάδα πρέπει να ενστερνιστεί, ως τη μόνη σωτηρία για όλα τα προπατορικά της αμαρτήματα. Η συνήθης επωδός: Δεν χρειάζεται να ανακαλύψουμε τον εμείς τον τροχό, τον ανακάλυψαν οι άλλοι πριν από εμάς. Και εδώ χρειάζεται να επισημάνει κανείς την αλληλοδιαπλοκή ανάμεσα σε κυβερνητικές επιλογές και επιστημονικά περιβάλλοντα που λειτουργούν ως βραχίονες αυτής της μεταβολής, χωρίς αναστοχασμό, χωρίς κριτική, χωρίς αποστάσεις. Πρόκειται για απόψεις που «φυσικοποιούν» τις μεταρρυθμίσεις αυτές και συσκοτίζουν τις πολιτικές επιλογές που τις νοηματοδοτούν. Και εδώ καταλαβαίνει κανείς γιατί όλη η συζήτηση της κρίσης περιορίζεται στις ελληνικές παθογένειες.⁶

6

Η κατεδάφιση του κοινωνικού κράτους

Μια από τις δραματικότερες συνέπειες της κρίσης ήταν η αλλαγή του πλαισίου των εργασιακών σχέσεων. Η πολιτική του ΔΝΤ στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες προηγουμένως, συνιστά μια κοινωνική ανακατασκευή της χώρας με βάση μια φιλοσοφία: Η κοινωνία οφείλει να λειτουργεί με τους κανόνες της οικονομίας της αγοράς. Κάθε τι που συμμορφώνεται είναι καλό. Κάθε τι που δεν συμμορφώνεται, τους απειλεί γιατί συνιστά εξωοικονομική παρέμβαση. Πρόκειται για έναν αυστηρό αξιακό κώδικα, στον οποίο ούτε η πολιτική – ως συλλογική βούληση- αλλά ούτε η ιστορία –που σχετικοποιεί τους κώδικες και τους εντάσσει σε ευρύτερα συμφραζόμενα- έχει θέση. Παρ'όλα αυτά, ας σκεφτούμε την υπόθεση της αλλαγής των εργασιακών σχέσεων μέσα από μια ιστορική οπτική. Ας δούμε την εποχή που σχηματίζονταν οι σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες· δεν υπήρχε τότε θέση για τους πληθυσμούς που ήταν αναγκασμένοι να αφήσουν τα χωράφια και τα βοσκοτόπια τους για να γίνουν εργάτες στην πόλη. Δεν είχαν δικαιώματα, ούτε υπόσταση. Αντιμετωπίζονταν ως «επικίνδυνες τάξεις», με ένα πλέγμα απέχθειας, φόβου, καταστολής, και ελεημοσύνης. Η έννοια του 'κοινωνικού' αναδύθηκε στο δημόσιο χώρο μέσα από την ανάγκη να βρει η κοινωνία κάποιο τρόπο για να βολέψει αυτές τις καινούργιες μάζες. Άλλες χώρες προηγήθηκαν, άλλες καθυστέρησαν, πάντως ο τρόπος απάντησης στο πρόβλημα έδωσε μορφή στο πολιτικό της σύστημα και στους ανταγωνισμούς του 20^{ου} αιώνα. Η μεγάλη και μακροπρόθεσμη αλλαγή που συνέβη

---

⁶ Christopher Pollit & Geert Bouckaert, *Public Management Reform, A Comparative Analysis*, Oxford UP, 2000· Patricia Kennett (Editor), *Governance, Globalization and Public Policy*, Cheltenham, Edward Elgar, 2008· Stephen Osborne (Editor), *The New Public Governance*, Routledge 2010

στον 20^ο αιώνα σε Ευρώπη και Αμερική ήταν η ενσωμάτωση αυτών των νέων πληθυσμών στην οργανωμένη πολιτικά κοινωνία, στην *πολιτεία*. Το ‘κοινωνικό’ αναδύθηκε στον πολιτικό χώρο, απέκτησε τη μορφή της κοινωνικής πολιτικής που διευθετούσε σχέσεις ανάμεσα σε ισότιμα πολιτικά υποκείμενα. Οι άγριοι ανταγωνισμοί, οι καταστροφές μηχανών, οι εξεγέρσεις και οι απεργίες πολιτικοποιήθηκαν και θεσμοποιήθηκαν. Οι εργασιακές σχέσεις υποβλήθηκαν σε κανονισμούς. Ζητήματα όπως η βρεφική ηλικία, η αρρώστια, τα γηρατειά, έγιναν για πρώτη φορά αντικείμενα δημόσιου ενδιαφέροντος. Οι μεγάλοι ευρωπαϊκοί πόλεμοι και ο φόβος επαναστάσεων έπαιξαν ρόλο καταλύτη στη δημιουργία του κράτους πρόνοιας και της ενσωμάτωσης των εργατικών στρωμάτων στις αστικές δημοκρατίες της δυτικής Ευρώπης. Αυτές άλλωστε οι ενσωματωτικές διαδικασίες δημιούργησαν τις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες, τον ευρωπαϊκό τύπο *πολιτείας*. Καρδιά του κοινωνικού συμβολαίου ήταν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας, όπου η οικονομική δύναμη αντισταθμιζόταν από την δύναμη της συλλογικότητας, δηλαδή από την πολιτική δύναμη. Τίποτε από όλα αυτά δεν θα είχε γίνει αν επικρατούσε η σημερινή λογική που θέλει την οικονομία της αγοράς ως την αποκλειστική δύναμη κοινωνικής θέσμησης.

Τι παρατηρούμε λοιπόν τώρα, και όχι μόνο στην Ελλάδα, σε σχέση με αυτή την ιστορική διαδικασία; Μια αντίστροφη πορεία. Έναν κοινωνικό αναθεωρητισμό ευρύτατης κλίμακας. Την απορροή πληθυσμιακών ομάδων από την πολιτικά οργανωμένη κοινωνία, την απίσχναση του ‘κοινωνικού’ ως έννοιας και πολιτικής. Απίσχναση σταδιακή. Πρώτα η αδυναμία ενσωμάτωσης των μεταναστών. Ύστερα των νέων που μπήκαν στην αγορά εργασίας με έωλα ασφαλιστικά δικαιώματα, με ρυθμίσεις διαφορετικές από τις προηγούμενες γενιές. Συνολικά η αγορά εργασίας άρχισε να γλιστρά έξω από την έννοια της πολιτείας, παράγοντας εργαζόμενους που ήταν άτομα (γι αυτό και η επιμονή στις ατομικές συμβάσεις εργασίας) αλλά σε καμιά περίπτωση πολίτες (γι αυτό και η αφαίρεση οποιασδήποτε δυνατότητας συλλογικής δράσης όπως οι συλλογικές διαπραγματεύσεις). Τώρα, με τα καινούργια μέτρα, και επίσημα, σπρώχνεται στον χώρο της χωρίς θεσμούς εργασιακής αγοράς η πλειοψηφία του πληθυσμού. Πρόκειται για τεκτονικές μεταβολές. Οι αλλαγές αυτές είναι μόνιμες γιατί εκφράζουν μια νέα αντίληψη κοινωνικής συμβίωσης. Η καταστροφή θεσμών που χρειάστηκε σχεδόν ενάμιση αιώνας θυσιών και προσπαθειών για να δημιουργηθούν είναι μέγα ζήτημα. Η διαδικασία της απορροής του κοινωνικού από το πολιτικό είναι κεντρικό ζήτημα για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Πρόκειται για την απίσχναση του πολιτικού και για την διαρροή του κοινωνικού έξω από τη σφαίρα της πολιτικής διαμεσολάβησης.

Αλλά ο όρος για να θεσμοποιηθεί η αγορά εργασίας και να δημιουργηθεί το κράτος πρόνοιας ήταν, πρώτο, ένα κράτος το οποίο μπορούσε να ελέγχει το νόμισμα και τους όρους της οικονομίας, και δεύτερο μια σχετικά περιορισμένη προσφορά εργατικής δύναμης. Στη μεταπολεμική Ευρώπη υπήρχαν και οι δυο παράγοντες. Η μεταπολεμική ανάπτυξη δημιουργούσε μεγάλη ζήτηση εργασίας, δίνοντας σχετική διαπραγματευτική δύναμη στα συνδικάτα, τα οποία, στηρίζοντας το κράτος πρόνοιας, περιόριζαν την προσφορά εργασίας, ανεβάζοντας του μισθούς και τα προνοιακά οφέλη. Την ισορροπία αυτή θα την ανέκοπτε, ή καλύτερα θα την κατάρτιζε η παγκοσμιοποίηση, για έναν πολύ απλό λόγο. Αν το κράτος πρόνοιας βασίστηκε στην ελεγχόμενη προσφορά εργατικής δύναμης, με την παγκοσμιοποίηση κανείς δεν μπορούσε να ασκήσει έλεγχο. Ήταν ευκολότερο να βρει κανείς φτηνότερη εργασία εκτός θεσμικού πλαισίου, είτε στο εξωτερικό, με τη μεταφορά επιχειρήσεων, είτε στο εσωτερικό, με την νέα μετανάστευση. Αντίδοτο στην πορεία αυτή υποβάθμισης της εργασίας θα ήταν η θέσπιση διεθνών κανόνων που να αφορούν τον εργάσιμο χρόνο,

την παιδική εργασία και τα όρια συνταξιοδότησης, την κατώτατη αμοιβή, τους κανονισμούς υγιεινής της εργασίας. Όλα αυτά προσπάθησε να τα πραγματοποιήσει η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας κάποτε, όταν και ο ΟΗΕ ήταν ισχυρότερος, και ακόμη όταν υπήρχε ο φόβος του κομμουνισμού και η ανάγκη στήριξης των μετριοπαθών συνδικαλιστικών ηγεσιών. Τίποτε από όλα αυτά δεν υπάρχει πλέον.

Η παγκοσμιοποίηση των αγορών συνέτριψε, δεν ισχυροποίησε τα αδύναμα δίκτυα ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και κράτησε κατακερματισμένες τις αγορές εργασίας. Αυτό συνέβη γιατί η ηλεκτρονική επανάσταση και ο αυτοματισμός, αυτό το πλέγμα των τεχνολογικών αλλαγών και ρήξεων δεν πέρασε από τον κόσμο της εργασίας, σε αντίθεση με την εποχή της εκβιομηχάνισης η οποία στηρίχτηκε, και εντέλει ισχυροποίησε τον κόσμο αυτόν, δημιουργώντας υλικά και συνειδησιακά μια συγκροτημένη κοινωνική τάξη. Η τεχνολογική επανάσταση και ο αυτοματισμός «εξοικονομεί» εργασία, και αυτή η εξοικονόμηση δεν έγινε προς όφελος των πολλών, ελαττώνοντας το χρόνο εργασίας τους. Έγινε προς όφελος των επιχειρήσεων οι οποίες ξοδεύοντας όλο και περισσότερα για την αγορά τεχνολογικού εξοπλισμού, εξοικονομούσαν περιορίζοντας την απασχόληση και την αμοιβή της εργασίας. Η νέα τεχνολογία μεγένθυσε την οικονομία, αλλά η απασχόληση υπολειπόταν από αυτή τη μεγένθυση. Έτσι βρισκόμαστε στην παράξενη κατάσταση οι άνθρωποι να εργάζονται όλο και περισσότερο χρόνο, με αρρυθμιστα ωράρια που διαλύουν τους ρυθμούς της οικογενειακής ζωής, ενώ δίπλα τους αυξάνονται συνεχώς οι άνεργοι και λιγοστεύουν οι πιθανότητες τους να βρουν δουλειά. Στήθηκε μια τεράστια μηχανή απαξίωσης της εργασίας, η οποία περιλάμβανε θεωρίες και πολιτικές, οι οποίες φυσικοποίησαν αυτή την απαξίωση και την παρουσίασαν ως την μοναδική και αναγκαστική συνέπεια του πλέγματος των τεχνο-επιστημονικών μεταβολών του περάσματος από τον εικοστό στον εικοστό-πρώτο αιώνα. Η τραγική ειρωνία είναι ότι αυτή η θεωρητικοθεσμική μηχανή στήθηκε υποτίθεται για να πολεμήσει τα στεγανά και να ελαστικοποιήσει την αγορά εργασίας ώστε να αυξήσει την απασχόληση. Κατάφερε ακριβώς το αντίθετο.

7

Η κρίση ως το τέλος της απο-αποικιοποίησης

Έως τώρα είχαμε δει την πρώτη φάση της παγκοσμιοποίησης, την οποία καθοδηγούσε η Δύση. Ωστόσο η παγκοσμιοποίηση στα τέλη του 20^{ου} αιώνα δεν σήμαινε μόνο διασπορά της τεχνολογίας, αλλά επίσης μεταφορά των οικονομικών δραστηριοτήτων στις ζώνες που αποτελούνται από χώρες που δεν απολάμβαναν ποτέ το επίπεδο ευημερίας, υγιεινής, εκπαίδευσης και κοινωνικής ασφάλειας των μητροπολιτικών χωρών της Ευρώπης και της Αμερικής. Η Κίνα και η Ινδία, και κοντά σε αυτές και οι πρώην τίγρεις της Ν. Ανατολικής Ασίας, αλλά και οι χώρες του BRIK, αναδεικνύονται σε μια μεγάλη ζώνη της οικονομίας του 21^{ου} αιώνα, ανταγωνιστική προς τις χώρες τον άξονα Ευρώπης-ΗΠΑ-Ιαπωνίας που κυριάρχησε τον 20^ο αι. Η Δύση πίστευε πως θα εξάγει στις χώρες αυτές τις εργατοβόρες βιομηχανίες και θα κρατήσει την υψηλή τεχνολογία. Τώρα οι χώρες αυτές την ανταγωνίζονται επίσης και στον τομέα αυτό. Η Κίνα αναμένεται στην επόμενη διετία να ξεπεράσει τις ΗΠΑ στο μέγεθος της οικονομίας της, και μαζί με την Ινδία και τις χώρες της Άπω Ανατολής να αποτελέσουν μια οικονομική ζώνη κατά πολύ μεγαλύτερη της Βόρειο-Ατλαντικής ζώνης. Το 2030, η κινέζικη οικονομία αναμένεται να είναι διπλάσια της αμερικανικής. Πού και πως θα ανταγωνιστεί η Ευρώπη αυτές τις χώρες; Η περιφέρεια δεν παράγει μόνο προϊόντα ανειδίκευτης εργασίας, αλλά και υψηλής τεχνολογίας, συσσωρεύοντας πλεονάσματα έναντι μιας Δύσης, που αναγκάζεται να υποκύψει στον ανταγωνισμό, κατεδαφίζοντας όροφο τον

όροφο, διαδοχικά, το βιοτικό επίπεδο των πληθυσμών της, κλονίζοντας τις δομές αναγνώρισης και ισότητας που είχε δημιουργήσει, διαβαίνοντας τη διαφορά με την περιφέρεια προς την αντίθετη κατεύθυνση, προς την κατεύθυνση της φτώχειας. Όλες οι κρίσεις χρέους και οι συνακόλουθες ρυθμίσεις στην Ευρώπη (λ.χ. τα «σύμφωνα ανταγωνιστικότητας»), δείχνουν τα ασφυκτικά στενά περιθώρια της οικονομίας της. Έχει ένα πληθυσμό γερασμένο, συγκριτικά με τις χώρες των αναδυομένων αγορών, μεγαλύτερο ποσοστό εξαρτημένο από συντάξεις και περίθαλψη, με συγκριτικά πολύ μεγαλύτερες αμοιβές εργασίας. Πώς θα αποφύγει η Ευρώπη την καυτή ανάσα των ανταγωνιστών της στο σβέρκο της; Οι εργατικές κατακτήσεις και το βιοτικό επίπεδο ζωής των Ευρωπαίων θα αναγκαστούν να χαμηλώσουν προκειμένου να συναντήσουν το βιοτικό επίπεδο εκείνων των χωρών, το οποίο αντίστοιχα θα ανεβεί. Αλλά θα χαμηλώσει πολύ περισσότερο από όσο φανταζόμαστε. Γιατί σε χώρες όπου δεν υπάρχει ίχνος δημοκρατίας, όπως η Κίνα, ή όπου οι οάσεις της ανάπτυξης βρίσκονται σε πελάγη φτώχειας, όπως η Ινδία, ο ανταγωνισμός δεν επιτρέπει παρά η συνάντηση να γίνει σε ένα επίπεδο πολύ χαμηλότερο από το αναμενόμενο. Με αποκλίσεις κοινωνικής ανισότητας πολύ μεγαλύτερες από όσες έχουμε γνωρίσει. Εκείνο το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που ακόμη κρατάει η Αμερική, είναι η επιστημονική και τεχνολογική καινοτομία. Γι' αυτό άλλωστε και η μεγάλη μάχη για την εκπαίδευση, προσανατολισμένη μονόπλευρα προς την τεχνολογική καινοτομία. Αλλά η καινοτομία δεν γεννά νέα απασχόληση, ή τουλάχιστον νέα απασχόληση στον αναμενόμενο βαθμό, που να μπορεί δηλαδή να καλύψει τις ανάγκες των κοινωνιών που χάνουν θέσεις εργασίας με πολύ μεγαλύτερο ρυθμό από την εφαρμογή των καινοτομιών.

Αυτός ο νέος ανταγωνισμός περικλείει ανυπολόγιστους κινδύνους για τη δημοκρατία. Έως τώρα, παρά τις περιόδους δικτατοριών και φασισμού, παρά τις χώρες με δικτατορίες στην περιφέρεια, στα μεγάλα κέντρα του καπιταλισμού επικρατούσε η φιλελεύθερη δημοκρατία. Με την περίπτωση της Κίνας, η ανάπτυξη του καπιταλισμού στο πλαίσιο μιας κομμουνιστικής δικτατορίας, σε τόσο μεγάλη έκταση και μέγεθος, αλλάζει τα δεδομένα. Θύμα του ανταγωνισμού δεν θα είναι μόνο το βιοτικό επίπεδο στη Δύση, αλλά πολύ πιθανόν και η φιλελεύθερη δημοκρατία, τα δικαιώματα, η συμμετοχή των πολιτών. Για τις εξω-ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις, σημαντικά γεγονότα που δημιούργησαν πολιτικές αξίες και παραδόσεις της Δύσης, όπως η Γαλλική Επανάσταση, το Ολοκαύτωμα, το 1968 και το 1989, δεν έχουν παρά τη σημασία επαρχιακών συμβάντων. Η Ευρώπη, από κέντρο του κόσμου επαρχιοποιήθηκε, επιβεβαιώνοντας τον γνωστό τίτλο Ινδού ιστορικού.⁷

Επομένως θα πρότεινα να δούμε την κρίση που ξέσπασε το 2008 και συνεχίζεται στις περισσότερες χώρες ως μια διαδικασία ολοκλήρωσης της από-αποικιοποίησης, ως την αντίστροφη διαδρομή από εκείνη που έδωσε παγκόσμια υπεροχή στη Δύση πριν από μισή χιλιετία.⁸ Ζούμε δηλαδή μια γιγαντιαία κρίση αναπροσαρμογής των οικονομικών και κοινωνικών σε πλανητικό επίπεδο. Τώρα αντιλαμβανόμαστε ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι η παιδική χαρά όπου τα παιχνίδια δεν συνεπάγονται μηδενικό άθροισμα. Στην κρίση αυτή αναπροσαρμογής η οικονομία διαπλέκεται με την ισχύ. Αν δεν πέθανε το αμερικανικό τραπεζιτικό σύστημα το 2008, ήταν εξαιτίας των μαζικών ενέσεων ρευστότητας της Ομοσπονδιακής τράπεζας, που διόγκωσαν το χρέος. Αλλά χώρες όπως οι ΗΠΑ, έχουν

⁷ Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe, Postcolonial Thought and Historical Difference* (Princeton, 2000).

⁸ Ίσως και ως αντιστροφή της πορείας της μεταποικιακής επέκτασης, αν σκεφτούμε την πολιτική της Κίνας στην Αφρική.

τη δυνατότητα της δημιουργίας χρέους τρισεκατομμυρίων δολαρίων πολύ πέραν των δυνατοτήτων και των πιθανοτήτων αποπληρωμής του εξαιτίας της υπεροπλίας που διαθέτουν. Τι εγγυάται αυτό το χρέος πέραν της στρατιωτικής υπεροχής; Και τι μπορεί να σημαίνει αυτή η διαπλοκή χρέους και ισχύος;

Η κρίση ως ολοκλήρωση της από-αποικιοποίησης δεν σημαίνει απλώς έκλειψη της δυτικής ηγεμονίας προς χάριν μιας δημοκρατικότερης κατανομής της ισχύος. Σημαίνει βαθμιαία ερήμωση του δυτικού οικοδομήματος, και μαζί με αυτό εκείνων των ρυθμίσεων, των κατακτήσεων και των αξιών που η δυτική κυριαρχία επέτρεπε να αναπτυχθούν στο εσωτερικό της δυτικής κυριαρχίας. Ακόμη και αν οι διαδικασίες της ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης πυκνώσουν υπό την πίεση του ανταγωνισμού, η καινούργια Ευρώπη, μπορεί να έχει μια πιο σφιχτή οικονομική διεύθυνση, θα απομακρύνεται όμως από την Ευρώπη που γνωρίζαμε, από την Ευρώπη της δημοκρατίας, του κράτους πρόνοιας, των δικαιωμάτων, της πολιτικής των πολιτών.

8

Τι να κάνουμε;

Έως τώρα η γραμμή αυτής της σκέψης οδηγεί σε απαισιόδοξα συμπεράσματα. Βρισκόμαστε ανάμεσα σε δυο μεγάλες μεταβάσεις. Η μία είναι η μετάβαση από μια οικονομία που κέντρο της ήταν ο δυτικός κόσμος σε μια οικονομία που έχει πολλά ανταγωνιστικά κέντρα, μερικά από τα οποία με εξαιρετικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο, ανοχύρωτη εργασία, απουσία κράτους δικαίου και δημοκρατικών διαδικασιών. Πρόκειται για μια διαδικασία διεθνούς ανακατανομής εισοδήματος και τρόπων ζωής. Η άλλη, είναι μια μετάβαση από έναν τύπο κοινωνίας-κράτους-πολιτικής (δηλαδή του ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους με τα τρία επίπεδα δικαιωμάτων) σε έναν άλλο, στον οποίο ο ρόλος της πολιτικής διαβούλευσης στη θέσμιση της κοινωνίας, καθώς και ο δημόσιος χώρος περιορίζονται δραστικά. Πρόκειται δηλαδή για μια αναδιάταξη του τρόπου ζωής στο εσωτερικό κάθε κοινωνίας και για τη δημιουργία ενός άλλου τύπου κοινωνίας. Τι μπορούμε να κάνουμε; Τι κάνει κανείς σε περιπτώσεις υπέρτερες, λ.χ. σε ένα τσουνάμι; Η πρώτη αντίδραση είναι *ο σώζων εαυτόν σωθήτω*. Αυτή την αντίδραση βλέπουμε γύρω μας. Σε μια κρίση όπου λιγοστεύουν οι διαθέσιμοι πόροι, καθένας θα προσπαθήσει με νύχια και με δόντια να χάσει όσο δυνατό λιγότερα. Όλοι εναντίον όλων. Καθένας εναντίον του πιο αδύναμου, του πιο τρωτού. Μια κοινωνία γενικευμένης δυσανεξίας, τρομαγμένων πολιτών, στα όρια της υστερίας. Κάτι που το βλέπουμε να ξετυλίγεται καθημερινά, κυρίως εναντίον της πιο ευπαθούς κοινωνικής ομάδας: των μεταναστών. Ο φόβος, η ρητορική για το αδικημένο έθνος που βάλλεται από τα παιχνίδια των αγορών, οι ολοένα και αυξανόμενες αναφορές στην ανάγκη διαφύλαξης της εδαφικής κυριαρχίας, η βράβευση εκπαιδευτικών συμπεριφορών που υποθάλπουν διχασμούς και αντιπαραθέσεις, είναι μηνύματα που προσιωνίζουν δυστυχώς επικράτηση φασιστικών συμπεριφορών που θα συγκρούονται με άλλες εξίσου ανάληγτες και αντιδημοκρατικές συμπεριφορές στο όνομα των οικονομικών επιταγών και των μεταρρυθμίσεων.

Ωστόσο η μεταφορά 'τσουνάμι', πέρα από την σωστή κατακλυσμιαία εντύπωση που δημιουργεί, φοβάμαι ότι «φυσικοποιεί» τις μεταβολές αυτές. Το ερώτημα που έρχεται στα χείλη όλων είναι: Οι μεγάλες τεκτονικές μεταβολές στο εσωτερικό και στο εξωτερικό των κοινωνιών, μπορούν να αντισταθμιστούν από την ανθρώπινη δράση; Μπροστά σε μια οικονομική κρίση η οποία θα τερματίσει ανεπιστρεπτή την ευημερία στην οποία ζούσε ο δυτικός κόσμος, στην οποία θα υπάρχουν περισσότερες δυσκολίες και λιγότερες απολαβές, όπου ακόμη και την

ανάπτυξη θα πρέπει να τη σκεφτούμε με οικολογικούς όρους – γιατί ζούσαμε πάνω από τους μέσους όρους αντοχής του πλανήτη, τι μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι; Βεβαίως το πρώτιστο ζήτημα είναι να ξέρουμε τι μας γίνεται, να βλέπουμε κριτικά και να αποδομούμε τα κυρίαρχα αλλά και τα υπεξούσια αφηγήματα, να σκεφτόμαστε με δια-εθνικούς (transnational) και ιστορικούς όρους αυτά που συμβαίνουν γύρω μας. Αλλά αρκεί μια διανοητική στάση;

Ενώ είχε γραφεί αυτό το κείμενο, και είχε μάλιστα σταλεί στο *Books' Journal* για το τεύχος Φεβρουαρίου, συνέβησαν οι σεισμοί που συγκλονίζουν τον αραβικό κόσμο. Ποιός τους περίμενε, ποιος τους είχε προβλέψει σε τέτοια μορφή και έκταση; Η εξέγερση στην Αίγυπτο επανέφερε στα πρακτορεία ειδήσεων μια ξεχασμένη ελληνική λέξη: *Δήμος*. Η παρουσία του δήμου, στην μεγάλη πλατεία της Απελευθέρωσης στο Κάιρο. Η παρουσία του δήμου που έρχεται να διακόψει τη ροή της πολιτικής, των ειδήσεων, της καθημερινότητας, των χρηματοπιστωτικών αλλαγών, με δυο λόγια τις ροές της παγκοσμιοποίησης. Τι μπορούν να σημαίνουν όλα αυτά για μας; Στην κουρασμένη ευρωπαϊκή διανόηση δεν μένουν βέβαια πολλά αποθέματα ενθουσιασμού. Έχουμε δει πολλά στον εικοστό αιώνα, έχουμε δει πολλές επαναστάσεις με ελπίδες να εξανεμίζονται ή να γίνονται εφιάλτες. Αλλά αυτό δεν ακυρώνει καθόλου την ενεργή παρουσία των πολιτών στο δημόσιο χώρο. Δεν ακυρώνει το ήθος αυτής της πράξης, ακόμη και αν το μέλλον είναι άδηλο. Ένας ιστορικός, ο Mark LeVine, που βρέθηκε κι αυτός στην πλατεία Ταχριρ, έγραψε, σε ένα άρθρο που ανέβηκε στην ιστοσελίδα του Al Jazeera, πως οι επαναστάσεις που σαρώνουν τον αραβικό κόσμο δείχνουν επίσης την κινούμενη άμμο των μεταβολών στην παγκόσμια ισορροπία της δύναμης των πολιτών και των λαών. Οι ξεχασμένοι πολίτες, που τους είχαν αφήσει στο περιθώριο τα επιτελεία, τα λόμπυ και οι δεξαμενές σκέψης, δηλαδή όλα αυτά τα δίκτυα που αποφάσιζαν ότι μόνο αυτά μπορούν να χαράζουν πολιτική, επανήλθαν στη σκηνή. Επανέρχονται ακυρώνοντας τις αναλύσεις που συνέδεαν το μαζικό με το παράλογο και το σκοταδιστικό. Κυρίως επανέρχονται όχι σαν μικρές ηρωικές πρωτοπορίες που έτρεφαν μόνο περιφρόνηση για το πλήθος των φιλήσυχων ειρηνικών ανθρώπων (όπως οι διάφορες δικές μας «σέχτες»), αλλά ακριβώς ως το πλήθος αυτό.

Για να υπάρξουν αλλαγές στην πορεία αυτή του κόσμου, οι παρεμβάσεις των πολιτών θα πρέπει επίσης να αποκτήσουν ανάλογες με το τσουνάμι διαστάσεις. Όπως αυτές που σαρώνουν τώρα τον αραβικό κόσμο από τον Ατλαντικό έως τον Ειρηνικό ωκεανό. Με ανάλογες διαστάσεις θα πρέπει να σκεφτόμαστε το ερώτημα «τι να κάνουμε;». Όταν ο Λένιν διατύπωσε το ερώτημα αυτό, το 1903, στο ομώνυμο βιβλίο του, το οποίο δημιούργησε μια σχολή σκέψης και παρέμβασης, η απάντηση του ήταν «οργανώστε την πρωτοπορία». Η πρωτοπορία θα έφερνε τη «συνείδηση» στις «αυθόρμητες μάζες». Ωστόσο οι μεγάλες αλλαγές, εκείνες που επηρεάζουν πλέον ηπείρους, δεν είναι και δεν μπορεί να είναι πλέον ζήτημα πρωτοπορίας γιατί ο κόσμος δεν είναι πλέον οργανωμένος ιεραρχικά, δεν έχει ένα κέντρο, και δεν είναι, ούτε μπορεί να γίνει, ομοιογενής. Οι μεγάλες αλλαγές θα είναι υπόθεση πολλών ποταμών που συρρέουν μαζί, ανθρώπων κάθε λογής, με διαφορετικές κουλτούρες, υπόθεση ενός μωσαϊκού στο οποίο συναρμολογούνται πολλά πράγματα μαζί, όπως άνθρωποι κάθε λογής, δράσεις, δίκτυα, ιδέες, τεχνολογίες επί μέρους ανάγκες και νέες γενικές ιδέες, στάσεις και νοοτροπίες. Υπόθεση πολλών και διαφορετικών γεγονότων και εξελίξεων. Όχι ενός «συμβάντος» όπως ισχυρίζεται ο Μπαντιού και οι νεο-κομμουνιστές, όσοι λειτουργούν ακόμη με το παράδειγμα του 1903, με ή χωρίς κόκκινη σημαία. Οι αραβικές εξεγέρσεις δημιούργησαν ένα νέο παράδειγμα, παρά το γεγονός ότι βρίσκονται ακόμη στην αρχή.

Αλλά αυτή η πράξη της δημόσιας δήλωσης του δήμου προϋποθέτει μια βαθειά αλλαγή στη σκέψη. Γιατί ο νέο-φιλελευθερισμός ή όπως αλλιώς θέλουμε να ονομάσουμε αυτό τον τρόπο σκέψης, έχει γίνει δυστυχώς φυσικός τρόπος σκέψης, και κυρίως στους δυτικούς διανοούμενους. Σκεπτόμαστε τον κόσμο με τις κατηγορίες που μας έχει επιβάλλει. Για ολόκληρες διανοητικές πειθαρχίες, όπως η εφαρμοσμένη πολιτική επιστήμη και τα οικονομικά έχει γίνει η *mainstream*, η ‘κανονική’ (κατά Kuhn) επιστήμη. Για την πολιτική, έχει γίνει ο κανόνας σκέψης. Έχει δημιουργήσει μια *worldview* που περιλαμβάνει αξίες, κριτήρια, προτεραιότητες. Τίποτε φαίνεται να μην μπορεί να ξεφύγει, χωρίς να εξοριστεί στη σφαίρα του αδιανόητου, χωρίς να επισύρει την απειλή του εξοστρακισμού. Πώς μπορεί να υπάρξει μια αντιστροφή;

Το μεγαλύτερο πρόβλημά μας είναι ότι έχουμε χάσει την όρεξη και την ικανότητά μας να σκεπτόμαστε τον κόσμο αλλιώς, διαφορετικά. Μεγάλο μέρος από μας, και εννοώ τη γενιά μου, είτε κάψαμε κάποτε τα δάχτυλά μας και σερνόμαστε ακόμη με τις γάζες και τις αλοιφές, είτε, στο ζήλο να πάει κάτι μπροστά σ’ αυτή την κοινωνία, σκεπτόμαστε κυβερνητικά, σαν να έχουμε στην πλάτη μας κυβερνητικές ευθύνες. Έχουμε χάσει την ικανότητα του *sapere aude* (Καντ), του τόλμησε να σκεφτείς, σκέψου τολμηρά, θέσε ερωτήματα χωρίς προϋποθέσεις, ερωτήσεις ολικής άγνοιας. Αυτή την διανοητική τόλμη να σκεφτούμε πέραν του εφικτού, πέραν του πλαισίου που μας επιτρέπεται, πρέπει να ξαναβρούμε. Όχι ως επιλογή, αλλά ως ανάγκη. Γιατί βρισκόμαστε σε μια εποχή που οι μεταμορφώσεις της πραγματικότητας ξεπερνούν ακόμη και την πιο τολμηρή σκέψη.